

Nyelv és nemzeti identitás Kelet-Közép-Európában a XIX–XX. században

Radzik, Ryszard: *Język i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX–XX w. = Studia Russica XVIII. Budapest, 2000. 231–238 p.*

Ryszard Radzik ismert lublini szociológus tanulmánya a nyelv és a nemzeti identitás kapcsolatát vizsgálja. Megállapítja, hogy a társadalmi identitás a középkori Európában még nagyon gyenge volt, viszont a reneszánsz idején fokozatosan erősödött. Ennek okát abban látja, hogy abban az időben a társadalmi korlátok gyengültek, mélyültek a laicizálódási folyamatok, növekedett a társadalmi mobilitás, s jóval később megkezdődött a társadalom szétdarabolási folyamata. Megteremtődtek a modern nemzet kialakulásának feltételei, amelyek különös nyomást gyakoroltak az egyén identitásának fejlődésére. Az osztályrendszer felbomlásával, a helyi közösségek megnyílásával erősödött a társadalmi párbeszéd jelentősége. Az embereket kezdte összekötni a kultúra, s ennek következményei lettek a nyelvi unifikációs törekvések.

A nyelv és identitás viszonya nem volt azonos Kelet-Közép-Európában és Nyugaton. Kelet-Közép-Európában a XIX–XX. században a társadalmak etnikai-nyelvi határok szerint kezdtek differenciálódni, ezek körvonalazták az új, formálódó kultúrmenzetteket, és tüzték ki idővel az új államhatárokat. Nyugaton viszont éppen fordítva alakult. Az évszázadok óta tartó államszervezetek keretei között megkezdődött a kultúra egységesítési folyamata. A szerző példaképpen a francia nyelvet említi meg, amelyet a forradalmi Franciaország nem francia nyelvű népessége is elfogadott. Más volt a helyzet azonban Litvániában, Fehéroroszországban, Ukrajnában, Szlovákiában és Erdélyben. Az ott élő népek az egész XIX. század folyamán kitarítottak saját nyelvük mellett.

A *Nyelv és etnikai identitás* című első fejezetben a szerző a nyelv szerepét vizsgálja a különböző etnikai csoportokban. A nyelv alapvető, illetve elhatároló jelentést hordozott az etnikai csoportok számára, különösen kontinensünknek ezen a részén. A szerző a nyelv két alapvető funkciójából indul ki. Először is a nyelv a megértés eszköze. A szerző itt *Kłoskowska* megállapítását idézi, mely szerint „az emberek nagy része a nyelvet a megértés egyetlen természetes eszközének tekinti, a nyelvet nem értő idegeneket némáknak, barbároknak tartják”. Másodszor pedig a nyelvet úgy is lehet tekinteni, mint önmagában való értéket, mint az ideológia alapvető összetevőjét, mely az emberek számára rendezői a közeli és a távolabbi világot. Az első funkció az, amely jóval közelebb áll az etnikai csoportokhoz (amelyeket úgy kell érteni, mint plebejus, paraszti, az ipari társadalmak előtti közösségeket jellemző „mi” kategória élményével). A nyelv gyakran kijelöli a határt a saját és az idegen között, hiszen a kultúra azon részét hordozza magában, amely a sajátosság alapvető alkotórésze. Lehetővé teszi a közeli társadalmi és pszichikai kapcsolatot. Józef Otrębski megállapítása szerint „azokat tekintik sajátjaiknak, akik részt tudnak venni a sztereotip fordulatok és konvencionális fordulatok játékában, a beszélgetőtárs szavaira a számára ismerős magyarázatok törvénye és indulatszavai szerint reagál, akik érzelmeiket ugyanazon szimbólumok segítségével fejezik ki stb.”

A szerző a továbbiakban a XIX. századi plebejus társadalmak dialektusainak jellemzőit mutatja be. A kutatások bebizonyították, hogy azok a dialektusok, amelyeknek nem volt „saját” irodalmi nyelvük, nem rendelkeztek olyan absztrakt fogalmi készlettel, amely elengedhetetlen a világnézetre vonatkozó ideológiai kategóriákban. Jan Czeczot a fehérorosz nép nyelvéről megállapítja, hogy nyelvükben nagyon kevés a fogalom és az ábrázolás, valamint a kifejezések száma is kevés. A vidéki emberek nem ismerik az olyan kifeje-

zéseket, mint: érzelem, fogalom, emberiség, vendégszeretet, hála. Helyettük azt mondják, hogy: *czuju* 'érzek' (azt is jelenti, hogy 'hallok'), *rozumieju* 'értek', *dobry czalawiek* 'jó ember', *treba biednomu dać* 'a szegénynek adni kell', *treba hościa czestować* 'a vendéget tisztelni kell', *dziakuj* 'köszönöm'. A fogalmakat nem főnévvel, hanem a legegyszerűbb szóval fejezte ki.

A XIX. század jelentős részében a paraszt általában olyan fogalmakat használt, amely emberekhez vagy általa ismert tevékenységekhez kötődött. A fehérorosz paraszt számára a nyelv nem határolta el a népeket, hanem szociális felosztást fejezett ki.

A parasztok a nyelvükhöz való kötődésük mellett tudatában voltak annak „egyszerűségének”, és normálisnak fogták fel, hogy az urak nyelve különbözik az ő nyelvjárásuktól, „jobb”, alkalmasabb arra, hogy írjanak rajta. Mivel nyelvüknek nem volt ideológiai tartalma – mint a nemzeti közösségekben –, ezért könnyebben le is mondtak róla. Ez gyakran megtörtént a határ menti kétnyelvű közösségekben, ahol fokozatosan átvették az alkalmasabb kommunikációs eszközt (pl. a fehérorosz nyelvű, majd később polonizálódó fehérorosz–litván határvidéken). A nyelvet akkor nem a nemzeti kultúra összetevőjének tekintették, hanem etnikai összetevőnek. Elsajátítása az ugyanazon osztályba tartozó egyének közötti állandó kapcsolat keretében történt (paraszt a paraszttól).

Az etnikai csoportokat összekötő együvé tartozás érzése abból fakadt, hogy ugyanazt a nyelvet használták, közös hagyományaik voltak, életstílusuk azonos volt (ez eltávolította őket az uraktól). A külső megjelenés és az öltözködés is meghatározta az egyén státusát. „Idegenek” voltak azok, akik más nyelvet beszéltek, másként öltözködtek és viselkedtek, s akikhez más pszichikai jellemzőket rendeltek.

Az etnikai kötődés tehát a csoportok együvé tartozásának érzetéből fakadt, nem pedig etnikai öntudatból. Ennek ellenére beszélhetünk bizonyos fokú etnikai identitásról, amely az egyén és a csoport közötti relációból fakadt. Ez a fajta identitás azonban igen gyengén fejlett volt. Az identitás fokát erősíthették azok a konfliktusok, amelyek az egymással érintkező etnikai csoportok között kialakultak.

A *Nyelv és nemzeti identitás* c. második fejezetet a szerző azzal a megállapítással kezdi, hogy a nyelv része mind az etnikai, mind a nemzeti identitásnak, de az általa betöltött funkciók nem azonosak. Felhívja a figyelmet arra a jelentős különbségre, amely a Nyugatot, illetve Kelet-Közép-Európát jellemzi. Pontos képet kapunk a felvilágosodás kori nyelvfelfogásról.

A felvilágosodás ideológusai szerint a nemzetnek egységesnek kell lennie az egész átlamban elfogadott normák szerint, amely vonatkozik a nyelvhasználatra is. A szerző itt Hugo Kołłątajt idézi, aki azt írja: „Az igazság beszéljen egy hazai nyelven a nemzethez”. A tökéletesített anyanyelv az, amely összehasonlíthatatlanul jobban határozza meg a népet, mint a ruha, és forrasztja össze a provinciákat. Az az ország nevezhető igazán nemzetnek, amely egy nyelvet ért, s az elegendő a művelődés, a jog és a kormány számára. Ilyen volt a nyelv funkciójának felvilágosodás kori értelmezése. A hanyatló lengyel nemzeti köztársaság elitje a nyelvet a társadalmi kommunikáció eszközeként tekintette, amely megkönnyítette a felvilágosodás értékeinek elterjedését s az egész társadalom integrálását.

A továbbiakban a Habsburg Monarchiában zajló változásokról olvashatunk. Mint ismeretes, II. József a németet vezette be hivatali nyelvként. Ez a tény az addig latint használó magyarokat arra ösztönözte, hogy harcoljanak a magyar nyelv hivatalos elfogadása érdekében. Ez a harc azonban tiltakozást váltott ki a nem magyar etnikumú közösségek körében, és előidézte különállósági érzetük megerősödését, s idővel nemzeti öntudatuk fejlődését. A XVIII. sz. végének magyar írói arra törekedtek, hogy a latint váltsa fel a ma-

gyar. Nézetük szerint csak így válhatnak 50 év leforgása alatt mindazok magyarrá, akik Magyarországot és Erdélyt lakják. A szerző itt Waclaw Felczakot idézi, akinek véleménye szerint „a magyar írók és publicisták a nemzet fogalmát a francia enciklopédistáktól vették át, akik számára a nemzeti nyelv elterjedését az államhatárok határozták meg, tehát a nemzet nem más, mint egy olyan néptömeg, amely egy állam keretei között, egy kormányzat alatt él”. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás nemzetállami koncepciója nem egyezett a soknemzetiségű állam eszményével. Az ilyen felfogás értelmében lengyeleknek kellett lenniük mindazoknak, akik Lengyelországban, magyaroknak, akik Magyarországon és franciáknak, akik Franciaországban élnek.

A lengyelekre vonatkozóan a szerző Janusz Tazbir megfigyelését említi meg: csak a felvilágosodás korában volt megfigyelhető a lengyel nemesi köztársaság keleti területén lakók lengyelséghez való asszimilálódásában az állam iránti lojalitásuk garanciája. Ezzel kapcsolatban Kollátaj megemlíti, hogy népi lázadások csak ott törtek ki, „ahol nem tudtak lengyelül, s a terület a moszkvai állammal volt határos”. Kościuszko pedig ezt írja a ruszinokról 1789 májusában: „Hozzá kell őket szoktatni a lengyel nyelvhez, istentiszteleitek mind lengyel nyelven folyjanak. Azután pedig ellenségnek azt fogják tartani, aki nem bírja a nemzeti nyelvet”. A szerző megállapítja, hogy akkoriban a nemzeti különbségeket nem igazán tartották fontosnak, s nem látták meg benne a lengyel állam felbomlásának okát. A nemzet politikai-állami, etnikumfeletti kategóriákban való kezelése az akkori Európában általános jelenségnek számított.

A modern nemzet politikai típusa, amely először az egész latin Európában és Oroszországban alakult ki, idővel csupán Nyugaton aratott győzelmet, Kelet-Közép-Európában viszont felváltotta az etnikai-nyelvi kultúrnemzet. Ennek okait a szerző a következőkben látja: a két nagy államszervezet (Magyarország és Lengyelország) szétesésében, a német konzervatívizmusban (az osztrákkal együtt), s még inkább az orosz nemzeti ideológiában. Mind a magyar, mind a lengyel elit hosszú ideig ellenezte a hagyományos politikai közösség szétesését.

A hajdani Köztársaság és a Magyar Királyság területén a demokrácia és a szabadság jelszavainak a megvalósítására nem volt lehetőség, bár bizonyos esetekben történtek rá kísérletek.

Az 1825–1827 között ülésező országgyűlésen a magyar mint állami nyelv hivatalossá tételét követelték, követeléseikben Nyugat-Európára hivatkoztak. A magyar kis- és középnemesség nemzetalkotó tevékenysége azonban nem hozott eredményt, az 1848-as forradalomban kísérelték meg újra a francia nemzetteremtő modell részleges adaptációját.

A szerző itt Kossuthot idézi, aki akkor azt remélte, hogy a ’szabadság, egyenlőség, testvériség’ jelszavak egyesítik majd az összes etnikai közösséget – francia mintára – a politikai nemzetállam mellett, melynek a nyelve a magyar lesz, megengedve azt, hogy minden nemzetiség szabadon használhassa nyelvét a magán- és egyházi ügyekben. Ezáltal érhető csak el a magyar nemzet megerősödése. Ugyanakkor *Kossuth* azzal is tisztában volt, hogy a magyar nyelv hivatalossá tételét már jóval korábban kezdeményezni kellett volna, akkor, amikor a nem magyar közösségek gyengébbek voltak.

A szerző megállapítása szerint ott, ahol a nemzeti ideológiák harcoltak egymással, magyar a némettel (osztrákkal), olyan nemzeti mozgalmak születtek, mint a román és a szlovák, más területeken viszont, ahol lengyelek és oroszok versenyeztek egymással, ott létrejött az ukrán, a litván és a fehérorosz nemzet. A déli szlávokkal kapcsolatban a szerző H. Wereszyckit idézi, aki megállapítja, hogy „a nemzeti újjászületéssel kapcsolatos tevékenység a déli szlávok között csak igen kis számú réteg tevékenysége volt, tulajdonképpen csaknem csak egyéneké”. A különböző nemzetek – szlovákok, szlovének, galíciai ru-

szinok (ukránok), fehéroroszkok – anyanyelven írott nyomtatványai iránt kevés volt az érdeklődés, ezek hatása szinte minimális volt, írja *Niederhauser Emil* magyar történész.

A szerző azt is hozzáteszi, hogy Nyugat-Európában is keletkeztek – főleg Franciaországban (a provanszálók és a bretonok körében) – nemzeti mozgalmak, de ezek a franciáság politikai erejével szemben alulmaradtak. Kelet-Közép-Európában viszont a kezdetben gyenge nemzeti mozgalmak továbbéltek.

Összegzősképpen a szerző megállapítja, hogy Kelet-Közép-Európában a nemzetek a saját nemzeti hovatartozásukhoz való forduláson keresztül születtek meg. Ezek kialakulásában alapvető fontosságú szerepet játszottak a nemzeti nyelvek, amelyek túlléptek saját szerepükön, az első részben említett funkcióikon, s gyakran a nemzeti ideológia fő elemévé váltak.

Ráduly Zsuzsanna

A nemzeti kérdés és a nemzeti kisebbségek Kelet-Európában (1944–1948) egy moszkvai kerekasztal-beszélgetés tükrében

Stykalin, A. S.: Nacional'nyj vopros i nacional'nye men'sinstva v Vostočnoj Evrope. 1944–1948 gody (Materialy kruglogo stola). = Slavánovedenie, 2001. 5. no. 90–105. p.

A nemzeti kérdés igen élesen vetődik fel az európai posztkommunista térségben, ami méltán kelti fel a történészek figyelmét is, hiszen a mai konfliktusok gyökerei a távoli múltba nyúlnak vissza. Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete 2001. február 20-án kerekasztal-beszélgetést szervezett, amely a kérdést egy viszonylag rövid (1944–1948), de politikailag igen bonyolult időszakban vizsgálta a jaltai–potsdami értelemben vett Kelet-Európa országaiban. A kerekasztal figyelmének középpontjában a nemzeti kisebbségek kérdése állt, amely akkoriban élesen vetődött fel. Szó esett a nemzeti kérdés megoldására a különböző politikai erők által a második világháború alatt kidolgozott programokról és koncepciókról, valamint azok gyakorlati megvalósításáról is, továbbá a szovjet tényező és tágabban a nagyhatalmak szerepéről a kisebbségi problémák megoldásában. A kerekasztal résztvevői részletesen taglalták Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország nemzetiségi politikáját, az ukránok kitelepítését Lengyelországból, a muzulmán tényező szerepét Bulgáriában. Néhány felszólalás magyar vonatkozásai miatt érdemel különös figyelmet, mégpedig nem annyira a bennük szereplő tények, mint inkább a kérdések tárgyalásának módja miatt. Ezért ismertetésünkben arra törekedtünk, hogy a hozzászólók eredeti orosz szövegének a szóhasználatát is érzékeltessük.

A. I. Puškaš a magyar külügyminisztérium dokumentumai alapján a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség problémáját mutatta be. Mint ismeretes, az 1945. április 2-i kassai nyilatkozatában a csehszlovák kormány bejelentette, hogy az országot szláv állammá alakítja át. 1945. április 2-án Beneš elnök aláírta azt a rendeletet, amelynek értelmében a Csehszlovák Köztársaság területén élő magyarokat megfosztották csehszlovák állampolgárságtól. Valamivel később kivételt tettek azokkal a magyarokkal, akik aktívan részt vettek Csehszlovákia felszabadításában, de jogukat ezeknek is korlátozták. A csehszlovák kormánynak az a törekvése, hogy egyoldalúan oldja meg a magyarkérdést, rosszállást váltott ki az Egyesült Államok részéről, ami többek között kifejezésre jutott abban a memorandumban, amelyet június 12-én, még az említett rendelet aláírása előtt intéztek Prágához. Ahhoz, hogy Csehszlovákia etnikailag tisztán szláv állammá váljon,